

TUDOMÁNY ÉS ERKÖLCS

A tudomány és a kultúra viszonya egyike azoknak a kérdéseknek, melyek hosszú idő óta foglalkoztatják a modern gondolkodókat. Nem értek egyet azokkal, akik, mint Sir Charles Snow,¹ úgy vélik, hogy túlságosan gyenge a tudomány hatása gondolkodásunkra. Ellenkezőleg, rendkívül átfogóak azok az igények, melyeket manapság a tudomány nevében az emberi gondolkozással szemben támasztanak. Freud és Marx: alig van a modern kultúrának olyan vetülete, melyen ne hagyott volna nyomot egyikük vagy éppen mindkettejük tanítása; márpedig mindketten abból merítették takintélyüket, hogy a tudomány nevében beszéltek. E két tanítás azonban maga is csupán két ága egy szélesebb folyamtnak, mely a romantikusoktól és az utilitáriusoktól indul el; emezek a felvilágosodás filozófusainál lelik eredetüket, akiket viszont Newton felfedezései ösztönöztek.

Megengedem, a görög gondolkodás racionalista volt már a tudomány felvirágzása előtt, s e racionalizmus egy vékony erecskéje folyton ott szivárgott a rákövetkező századokon át. De a XVII. századbeli tudomány lökése keltette életre s juttatta ellenállhatatlan erőhöz a modern racionalizmust. „Egy napon a franciák csaknem az utolsó emberig még úgy gondolkoztak, mint Bossuet.

A rákövetkező napon már Voltaire módjára gondolkoztak” - írja Paul Hazard. Ha túloz is, van valami drámaian hiteles e képben. Hozzátehetjük, hogy miként az apostolok hívását követő három évszázad elegendő volt arra, hogy a kereszténységet a római birodalom államvallásává tegye, ugyanúgy a londoni Királyi Tudományos Társaság alapítását követő három század elég volt arra, hogy a tudomány a kereszténység utáni kor legfőbb szellemi tekintélyévé váljék. „Ellentétes a vallással!” - szólt a megfellebezhetetlen ítélet a XVII. században. „Tudománytalan!” - így hangzik ennek megfelelője századunkban.

Ha mégis elismerem, hogy van hasadás, méghozzá veszélyes hasadás a tudomány és kultúránk többi ága között, akkor nem olyan fogyatékoságokra gondolok, mint - mondjuk - hogy az irodalmárok járatlanok a termodinamikában. Hiszen még képzett tudósok is alig tudnak többet a tudomány némely ágáról, mint csak a nevét. Ez a helyzet abból a munkamegosztásból következik, melyre a modern tudomány haladása épül, s amely valószínűleg nélkülözhetetlen egész mai kultúránk fejlődéséhez. Kultúrális örökségünk egésze tízszeresen felülmúlja bármely emberi agy felfogóképességét; éppen ezért tízezer szakemberre van szükségünk annak közvetítésére. Szakítani az ismeretek specializálásával annyit jelentene, mint a televíziós versenyfelelők típusára mintázni az emberi fajt, más szóval: az egyetemes dilettantizmus kedvéért szétzúzni egész kultúránkat.

A specializáció megszüntetése helyett, úgy gondolom, inkább az a dolgunk, hogy az ismeretek egész terén harmóniát és igazságot teremtsünk. Éppen itt látom a zavart a tudomány és a kultúra többi ága között. Felfogásom szerint ez a zavar már eleve benne volt abban a felszabadító lökésben, melyet a modern tudomány a középkori gondolkodásnak adott, de csak később vált patológikussá.

*

1 E cikk, amely angol nyelven egyidejűleg az Encounter című londoni folyóiratban is megjelenik, Sir Charles Snownak az Encounter egy korábbi számában közzétett tanulmányával száll vitába.

A tudomány a tekintély ellen lázadt fel. Elvetette az ősökökből való dedukciót, hogy helyette az empirikus általánosítások módszerét alkalmazza. Végső ideálja a világegyetem mechanisztikus elmélete volt, jóllehet az emberrel kapcsolatban beírta a morális és társadalmi felelősségek naturalisztikus magyarázatával.

Ez alapelvek révén szabaddá válván, a tudományos géniusz a korábinál sokkalta távolabbra terjesztette ki az emberi szellem ellenőrzését a természet felett. - Másfelől, világivá téve az ember erkölcsi szenvedélyeit, a tudományos racionalizmus egy olyan reformmozgalmat indított el, amely csaknem minden emberi kapcsolatban - a magán- és a közéletiekben egyaránt - javulást hozott. A jólétre és a kiművelt, felelős polgárra vonatkozó racionalista ideálok megfogalmazása az elsüllyedt és elszigetelt egyének millióit tette tevékenyen érdekeltté egymás dolgaiban. Egyszóval a tudományos racionalizmus vezérlése alatt folyt le mindaz a szellemi, erkölcsi és szociális haladás, mellyel a XIX. század büszkélkedett, - valamint az a nagy haladás is, mely az emberiség életében azóta bekövetkezett.

Mégis könnyű volna kimutatni, hogy a tudományos racionalizmus alapelvei a szó szoros értelmében esztelenek. Az emberi értelem nem képes működni valamiféle tekintély, szokás és hagyomány elfogadása nélkül; támaszkodnia kell rájuk, ha másért nem, a nyelv pusztá használata miatt. Az empirikus indukció, szigorú értelemben véve, semmiféle ismerethez nem juttathat minket, és a világegyetem mechanisztikus magyarázata értelmetlen ideál. Nem a sokszor hangoztatott indeterminációs elv miatt, melynek ehhez nincs köze, hanem azért, mert az összes atompozíciók meghatározása a világegyetemen belül senkinek egyetlen érdemleges kérdését sem válaszolná meg. Ami pedig az erkölcsileg naturalisztikus magyarázatát illeti, annak figyelmen kívül kell hagynia, ennél fogva tagadnia kell az emberi felelősség létezését. Ez is képtelenség.

A tudományos racionalizmus jól szolgálta az embert, amíg nagy távolságról haladt téves eszméi felé. De ez nem maradhatott mindig így. A képtelen eszmények igazsághordozó erejének végül is ki kellett merülnie, hogy előbukkanjon ezekben az eszményekben rejlő konok abszurditás.

Ez következett be a XX. században. A tudományos obskurantizmus átütta kultúránkat és jelenleg magát a tudományt is kisiklatja azzal, hogy rákényszeríti hamis egzaktság-eszményeit. A botanikusokat és zoológusokat, fiziológusokat és biológusokat, valahányszor az élőlények szerveiről és azok funkcióiról beszélnek, megkísérti a „teológia” vészes szelleme. Akkor aztán megpróbálják elúzni magunktól a kísértetet, kijelentve, hogy végül is e fogalmakat mind vissza lehet vezetni a fizikára és a kémiára. Hogy ez az állítás értelmetlen, nem zavarja őket. Követik a sort az ideggyógyászok, hangoztatva, hogy minden értelmi folyamat is megmagyarázható fizikával és kémiával. Mindazt a nehézséget, amelyet a tudat létezése támasztana, ilyesféle formulákkal küszöbölik ki: „A tudatnak nevezett valami létezése tiszteletreméltó hipotézis: nem adat, nem figyelhető meg közvetlenül...” (Hebb); „Jóllehet nem boldogulhatunk a tudat fogalma nélkül, ilyen dolog ténylegesen nem létezik” (Kubie).

„A tudat hordozója mint egység szükségtelen posztulátum” (Lashley).² E kitűnő emberek számára az efféle nyilvánvaló képtelenségek elfogadása olyan teher, melyet tudományos hivatásuk ró rájuk. Az ideggyógyászok éppúgy ismerik, mint bárki más, a különbséget a tudatos és a tudattalan között; ha tagadják, ez azért van, mert miután e jelenség kisiklik a tudományos magyarázat elől, létezése veszélyt jelent a tudományra s ezért a tudomány érdekében tagadni kell. S csakugyan, bármely neurológusra, aki komolyan vitába szállna ezzel a bigott felfogással, úgy tekintenénk, mint a tudományra nézve ártalmas elemre.

A tudományos gondolkodásnak ez az elkanyarodása az igazságtól bizonyos vaskalapos ideálok kedvéért, igen változatos utakon haladt. Vegyük még egyszer Freudot és Marxot. Gondolataik párhuzamosan formálták át a XVIII. század szellemi örökségét. A felvilágosodás hitt abban, hogy az ember erkölcsi felelősségét szilárd természeti alapokra lehet helyezni. Rousseau bízott a természetes emberben, akit nem rontott meg a társadalom; ő volt az, aki leszögezte az ember elemi jogát a nagy szenvedélyekhez, az alkotó spontaneitáshoz és az egyediséghez. Helvetius és Bentham a naturalizmus egy szárazabb, mechanisztikusabb változatát fejlesztette ki, mely az embert egy kötegni önmagát tápláló s valamely matematikai képlet szerint összehangolt étvágyra szűkítette le.

Miként a Rousseau-féle nemes vadságot, a freudi libidót is a társadalom korlátozza. E libidónak azonban már nincsenek nemes tulajdonságai; ellenkezőleg, az erkölcsöt kívülről kényszerítik rá, s e korlátozás károsnak tekintendő, mivel betegséget okoz. A jót és a rosszat tehát egészség és betegség váltja fel. A Benthamtól Marxhoz vezető párhuzamos fejlődési vonalat a különböző társadalmi osztályok közti érdekek tagadása jellemzi. Az igazságot akkor aztán már nem a hasznosságnak az előítéletlen aratott győzelme valósítja meg, hanem egyik osztálynak a másik feletti diadala; jó az, ami elősegíti a proletáriátus győzelmét, rossz pedig ennek az ellenkezője.

A naturalizmus ily módon erkölcsi parancsolatból a morális szkepticizmus tanításává alakul át. Mégsem ez jellemzi a modern felfogást. Az erkölcsi szkepticizmus ugyanis - csakúgy, mint a belőle folyó hedonizmus, szabadosság, machiavellizmus, stb. - már azelőtt is jelentkezett, s ma is nagyjából csak annyira hatékony, mint régebben.

*

A modern elmeállapot kialakulásában az a lépés volt azután a döntő, mely a morális szkepticizmust erkölcsi felháborodással kötötte össze. E két, logikailag összeegyeztethetetlen gondolat egyesülése termeli ki a modern nihilizmust. A XIX. század közepének orosz forradalmára - ő itt az alapító - jéghideg pozitívista volt, aki ugyanakkor felháborodástól és utópisztikus hévtől lángolt. Az ő nihilizmusa teljességgel különbözik a morális szkepticizmustól. A szkepticizmus csak arra kell neki, hogy kifejezze vele egy igazságtalan társadalomtól való irtózatát: ezzel egyben összekapcsolja a tudományos racionalizmus korának két uralkodó szellemi tényezőjét: nevezetesen a tudományos tárgyilagosságot és a társadalmi megújulás utáni szomjat, - mindkettőt azon az intenzitási fokon, melyet a

racionalizmus késői időszakában értek el. Oly tudományosság ez, mely egy kiábrándult idealizmus betege, s olyan idealizmus, melyet természetéből kiforgatott az ember és a társadalom mechanisztikus felfogása.

Századunk borzalmait a bestialitásnak nem valamilyen spontán kitörése vitte végbe. E borzalmak nem abból folytak, hogy a szkepticizmus meggyengítette az erkölcsiséget. Nem; ami az embereket e tettekre indította, az erkölcsi szenvedélyek emelkedő hulláma volt, - szenvedélyeké, melyekkel a szkepticizmus elfogadtatta a kíméletet nem ismerő erőszakot mint a politikai cselekvés egyetlen hatékony módját.

Ez lényegében érvényes még a náci bestialításokra is. A nácizmus, mely a német romantikus nihilizmusban gyökerezett (gondoljunk csak a korábbi német ifjúsági mozgalomra), hitt abban, hogy minden tisztesség képmutató és csak a brutalitás becsületes. A nácizmus a hazafiasságot bestialításra váltotta át, éppúgy, mint ahogy Marx tudományt csinált az utópiából.

*

A tipikus modern forradalmár esetében annak a rossznak a mértéke, melynek elkövetésére vagy megbocsátására készen áll, egyszersmind saját morális erejének is mértéke. Belső moralitásának látható erkölcstelenséggel ad kifejezést. De az ilyen morális inverzió sohasem abszolút; egy bizonyos ponton az emberek visszahőkölnek a visszájára fordított erkölcs következményeitől és megpróbálják jogaikba visszaállítani az igazságot és az emberi eszményeket. Ilyenkor hallunk az istenről, aki megcsalt minket.

De azok, akik visszatérnek a fordítottól az egyenes erkölcshez, továbbra is úgy fogják érezni, hogy inverziójuk a társadalmi igazságért érzett nagyobb szenvedély jele volt. S bizonyos értelemben igazuk is van. A közömbösök azért maradtak mentek a morális inverziótól, mert nemigen volt bennük megmutatkozni akaró szociális buzgóság. Humánusok maradtak, mert érzéketlenek voltak.

Az erkölcsi normáknak ez az ütközése emberek tömegeit állította szembe egymással, családokat tört darabokra, barátságokat rombolt össze mindenütt a világon, s oly mértékben, mint soha semmilyen konfliktus azelőtt. „Ha valaha volt a történelemben időszak - írja Tillich - amikor végtelen jószándékkal támogatott emberi célok egyik katasztrófát a másik után mérték az emberiségre, akkor ez a XX. század.” S ami még ennél is nagyobb szerencsétlenséggel fenyeget: hogy ez a morális felfordulás tovább tart. Mert a közelmúltban bekövetkezett javulás ellenére még alig van elégséges közös alap a forradalmi és tradicionális hatalmak között ahhoz, hogy az atombombával felfegyverzett ember fennmaradása biztosítottnak legyen tekinthető.

*

Mély változás megy végbe mostanában az európai és az amerikai gondolkodásmódban. Körülbelül 1950 óta a szociális vakbuzgóság általános lehangolásának vagyunk tanúi. Nyugaton ez a kedélyváltozás az utópisztikus törekvéseket a javítás konkrét tervei felé irányította, miközben Oroszországban és az őt követő államokban a morális inverzió legszörnyűsebb formáitól való visszalépés volt az eredmény. Lengyelországban a kommunista intellektuelek visszaváltozása még ennél is messzebb ment, s az elvetélt

magyar forradalomban a „re-verzió” valószínűleg teljes lett volna. Ebben a két országban az erkölcsileg kifordult ember szenvedélyesen kiegyenesedett. Ez az esemény példátlan az emberiség történetében.

A folyamatot kifejező szellemi mozgalomnak, melyet a szovjet kormány revizionizmusként ítélt el, megvan a maga nyugati megfelelője abban a kísérletben, hogy új, tisztán idealisztikus értelmezést adjanak a gondolkodás ama mestereinek, akik annak idején a nihilizmus felderítéséhez adták meg a lökést. Így például Erich Fromm „Az egészséges társadalom” című elterjedt könyvében Freudot és Marxot vitáztatva az alábbi következtésre jut: „Lélekben egészséges az a személy, aki szeretetben, értelemmel és hittel él, aki tiszteli az életet, a magát és embertársait”; ez az egészség vezet szerinte a humanista közösségi szocializmushoz.

Ha nincs is még olyan világos doktrínája, a nyugati revizionizmus nem kevésbé erős, mint a szovjet birodalomé és mindkettő párhuzamos utakon halad. A nemzeti eszme világszerte megújult a revizionizmus jegyében. S a nihilisztikus racionalizmustól való elfordulás mindenütt támogatást talált a vallásban, - még ha a XVIII. századbeli típusú humanista racionalisták ezt az elfordulást a maguk egészen sajátos módján támogatták is.

Ugy gondolom, ez az az összefüggés, amelyben a tudomány és kultúránk többi alkotóeleme közti kapcsolatot felül kell vizsgálni. A tudomány marad továbbra is az egyetlen vitathatatlan szellemi tekintély, - s éppoly kevésbé nyújt alapot a nemzeti eszme, a vallás vagy a természeti etika elfogadására, mint korábban. Valójában a tudomány tárgyilagossági kritériumainak mindenfajta morális igényt tagadniok kell. Sem vegelemzés, sem mikroszkópikus vizsgálat nem bizonyíthatja be, hogy az az ember, aki hamisan tanúskodik, erkölcstelen. És miután a tudományos racionalizmus logikája egyízben már gyászos végső következményig munkálta ki magát közöttünk, ősi szokás hatalma nem függesztheti fel ismét következtetéseinek érvényét. Eredeti ártatlanságunkat már nem nyerhetjük vissza.

Nem, a humanista revizionizmus csak akkor tartható fenn, ha felülvizsgáljuk magának a tudománynak az igényeit. A biológiai tudományok - és természetesen a pszichológia - felszabadítása a fizikalizmus csapása alól: ez az első feladat. A feladat nehéz, mert egy olyan ideált tesz kérdésessé - a személytelen tárgyilagosságát - amelyet egyedül érzünk biztosnak. Ezt az ideált azonban el kell vetnünk. Ha majd egyszer ez sikerül, a tudományosság nem fenyegeti többé az emberi felelősség eszméjét. Akkor aztán újra kezdhetjük a felvilágosodás nagy művét, ama csapda veszélye nélkül, amelybe az emberi haladás ebben az évszázadban egyszer már belekerült.